

УДК 811.161.2'27

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ГРУПИ НОМІНАЦІЙ АДРЕСАТА У
МОВЛЕННЄВІЙ СТРАТЕГІЇ ДОКОРУ****Шалацький Д. Л.**

У статті проаналізовані основні лексико-семантичні групи номінацій адресата у мовленнєвій стратегії докору на прикладі сучасного українського політичного дискурсу.

Ключові слова: номінація, адресат, мовленнєва стратегія, докір, політичний дискурс.

В статье проведён анализ основных лексико-семантических групп номинаций адресата в речевой стратегии упрёка на примере современного украинского политического дискурса.

Ключевые слова: номинация, адресат, речевая стратегия, упрёк, политический дискурс.

The analysis of the basic lexical and semantic groups of recipient's nominations in speech reproach strategies was made in the article by the example of modern Ukrainian political discourse.

Key words: nomination, addressee, speech strategies, reproach, political discourse.

Останнім часом українське суспільство занурилось у напружену політичну боротьбу, в якій одним із головних інструментів є мова. Мовлення у політичному дискурсі є найважливішою формою впливу на адресата. Комплекс мовленнєвих дій, спрямованих на досягнення певної мети, визначаємо мовленнєвою стратегією. Метою мовленнєвої стратегії докору є вплив на емоційний стан адресата шляхом порушення наявних між комунікантами домовленостей, а також стимулювання змін поведінки адресата на краще. Отже, правильна самоідентифікація адресата у мовленнєвій стратегії докору і становить **проблему** нашої статті.

Аналіз останніх наукових публікацій промовисто свідчить, що дослідженням мовленнєвих стратегій займались вітчизняні (Ф. Бацевич, О. Селіванова) та російські (О. Іссерс, О. Шейгал, В. Чернявська) мовознавці; питанням особливостей апеляції в українській мові приділяє увагу М. Скаб. Проте поза увагою дослідників залишилась проблема номінацій адресата у стратегії докору.

Метою статті є вияв можливих лексико-семантичних груп номінацій адресата у мовленнєвій стратегії докору.

Для мовленнєвого акту докору характерним є співпадіння об'єкта оцінки та адресата, тому його завжди висловлюють безпосередньо тому, хто слухає, а не позаочі. М. Гловинська [2, с. 198] пояснює неможливість заочних докорів тим, що семантика дієслова *докоряти* входить до особистої сфери мовця. Отже, виявлення лексико-семантичних груп номінацій адресата в мовленнєвій стратегії докору становить особливий інтерес для нашого дослідження.

Мовець, коли звертається до адресата, обирає певну номінацію серед великого спектру можливих варіантів називання адресата: власні найменування особи, займенникові іменники, загальні назви, суб'єктивно-оцінні предикати або різноманітні їх комбінації. Так, Н. Арутюнова звертає увагу на те, що у функціональному відношенні звертання подвійне, оскільки "з одного боку – дозволяє адресатові ідентифікувати себе як отримувача мовлення. З іншого, в апелятиві часто виражається ставлення до адресата мовця. Функціональна подвійність веде до того, що в апелятивах поєднуються ідентифікаційні компоненти значення з елементами суб'єктивної оцінки" [1, с. 355–356]. Дослідниця припускає, що в одній номінації можливе поєднання власне називних і оцінних сем. Таким чином, у політичному дискурсі той чи інший спосіб номінації адресата є симптоматичним і залежить від кінцевої мети обраної мовленнєвої стратегії.

У дослідженні ми користуємось класифікацією М. Скаба, яка базована на фактах сучасної української системи номінацій особи адресата мовлення. У своїй монографії “Прагматика апеляції в українській мові” науковець пропонує вирізняти наступні лексико-семантичні групи номінацій адресата мовлення: 1) займенникові іменники (особові займенники за традиційною термінологією) **ти, ви**; 2) власні найменування особи; 3) іменники – загальні назви як виразники предметного змісту апеляції [3]. Аналіз фактів показує, що найпоширенішим у мовленнєвій стратегії докору є номінація адресата особовим займенником **ви**:

1. *“Мову не знають ті, які або політично упереджені, або розумово відсталі. Отже, в якій системі координат перебуваєте, власне, ви?”*

У вищенаведеному прикладі називання особи адресата виражене особовим займенником **ви** 2-ої особи однини. Це є розповсюдженою формою звертання у політичному дискурсі, коли “уявне сприйняття мовцем однієї особи, до якої він звертається, як групи осіб з метою виявити таким чином своє шанобливе, офіційне або підлегле ставлення до адресата мовлення” [3, с. 15]. У сучасній українській мові такий спосіб звертання отримав назву “викання”. Однак також частотним є вживанням займенника **ви** у 2-й особі множини для номінації адресата:

2. *“Але раз ви вже прийшли в парламент, ви, очевидно, є люди вже освічені, ви люди є вже досвідчені і, очевидно, ви би мали користуватися українською державною мовою.”*

Відзначимо специфічну особливість вживання займенників **ти, ви** у політичному дискурсі. На думку О. Шейгал, це зумовлено змістом політичної комунікації: “формулювання і роз’яснення політичної позиції (орієнтація), пошук і згуртування прихильників (інтеграція), боротьба з супротивником (агональність)”. Наведена тріада проектує на базову семіотичну опозицію політичного дискурсу “свої” – “чужі”: “Орієнтація є ніщо інше, як ідентифікація агентів політики (хто є хто? де свої, а де чужі?), інтеграція – згуртування “своїх”, агональність – боротьба проти “чужих” за “своїх” [4, с. 112]. Так, у наступному прикладі мовленнєвого акту докору мовець чітко ідентифікує опозицію “свої” – “чужі” через номінацію **ми – ви**:

3. *“Ми з вами вчора домовлялися, що ми сьогодні розпочинаємо роботу виключно згідно українського Регламенту. <...> Ви порушуєте і домовленості, і ви порушуєте вже зараз основні принципи парламентаризму. І ви хочете, щоб парламент нормально працював протягом усіх років, коли ви в перші дні демонструєте зневагу до українського законодавства?”*

Нами зафіксовані випадки, коли без звернення до реальної позамовної ситуації або контексту мовленнєвої ситуації, встановити використання особового займенника **ви** 2-ої особи в однині чи множині складно:

4. *“Країна, яку ви сьогодні зробили, – це країна одного дня, це країна без надії, це країна, яка не знає, куди рухатись.”*

Важко категорично стверджувати, чи це докір посадовій особі чи провладній більшості, однак точно можна визначити ідентифікацію адресата, як “чужого”, ворожого. Ще слід зауважити, що самостійне використання особових займенників **ти, ви** у політичній комунікації є явищем рідкісним. Хоча в деяких мовленнєвих стратегіях, зокрема в докорі, є навмисним використання займенникових слів як самостійних номінацій адресата з метою вияву свого негативного ставлення або зневаги до особи, її образи.

Відмінною рисою української системи номінацій є активне використання у комунікативних ситуаціях власних найменувань осіб. Вибір мовцем способу номінації адресата зумовлений низкою прагматичних факторів: офіційність спілкування, стать і вік комунікантів, суспільний статус (посада), ступінь знайомства. У мовленнєвому акті докору, як правило, мовець звертається до адресата за комбінацією ім’я + по-батькові. Вибір такої формули звертання є притаманним усім східним слов’янам:

5. *“Миколо Яновичу, завдяки тому, що зроблені покращання, які ніхто не відчув, сьогодні немає ніякого захисту в судах у людей. Через це в органах виконавчої влади значно глибше стала та корупція, яка не дає працювати нікому.”*

У ситуації офіційного спілкування також можлива номінація адресата повним ім'ям, яке може використовуватись з метою дискредитації позитивного обличчя адресата або може пояснюватись різницею у віці учасників політичної комунікації:

6. **Олег**, коли тобі буде стільки років, сам даси собі відповідь!

Номінація адресата в мовленнєвому акті докору може бути представлена усталеною формою – поєднанням власної назви з загальним іменником етикетної формули звернення: пане + ім'я. Наприклад:

7. **Пане Володимире**, ви робите дуже погану послугу, в першу чергу для такої важливої установи, як Національний банк України. Вже з першого голосування ви сієте недовіру до української банківської системи.

У сучасному українському мовленні використання формули звернення пане (товаришу) + ім'я + по батькові є недоречним. Натомість, ввічливою формою у політичному офіційному спілкуванні є поєднання загальної іменниково-етикетної формули з прізвищем:

8. **Пане Калетнік**, депутати Львівської обласної ради в 2011 році майже фізично перехопили фуру з контрабандним вантажем, який перетинав кордон України. <...> Проте ви, як виглядає, не просто прикривали ці махінації, ви їх просто кришували.

Цікавим є використання мовцем формули товаришу + прізвище як способу партійного найменування адресата мовлення:

9. А ви, **товариш Симоненко**, обіцяли громадянам України не підтримувати олігархів. І мільйони людей, які за вас проголосували, ви їх сьогодні дурите, бо ви знову голосуєте за уряд олігархів, який буде обкрадати людей.

У наступному прикладі іменниково-етикетна форма звертання *товаришу* в контексті мовлення отримує лексичну негативну конотацію. М. Скаб називає негативну конотацію номінації особи *товариш* і відповідне звертання, як такі, що “протягом останніх десятиліть набули виразних негативних відтінків аж до відвертого несприйняття їх певною частиною суспільства” [3, с. 55]. Мовець спеціально акцентує увагу саме на політичному минулому або політичних поглядах адресата, які оформлюються в опозиції “чужий”:

10. **Пане... товаришу Азаров**, я зробила над собою надзусилля, аби вислухати вашу доповідь, яка за змістом з абсолютно нереального світу, а за формою з якогось карколомного.

Отже, в українському політичному дискурсі активно використовують власні назви для номінації адресата мовлення. Таке продуктивне вживання номінацій пов'язане з тим, що вони “становлять основу сучасних найменувань знайомого співрозмовника, у них великою мірою виявляється національна специфіка саме українського позначення предметної частини змісту апеляції” на відміну від західних слов'ян [3, с. 43–44].

Також у мовленнєвому акті докору часто у звертанні зустрічаємо іменники – загальні назви. В основу типології М. Скаба покладено лише прямі значення іменників – загальних назв, тому дослідник виокремлює: 1) універсальні етикетні найменування; 2) назви осіб за ознаками статі й віку; 3) назви осіб за спорідненістю та свояцтвом; 4) назви осіб за їх стосунками з іншими особами; 5) професійні назви осіб; 6) назви осіб за майновим і суспільним статусом; 7) найменування особи за суспільним та майновим статусом; 8) оцінні найменування осіб; 9) оказіональні назви особи адресата мовлення [3, с. 46].

За нашими спостереженнями, у мовленнєвому акті докору іменники – загальні назви можна поділити на:

1) усталені в українському суспільстві етикетні найменування адресата в “чистому вигляді” (*панове, товаришу*):

11. **Сьогодні опозиція продовжує смітити в залі. Не можна смітити в рідній хаті, панове!**

Лексема **пане, панове**, втративши негативну конотацію, зумовлену тривалим перебуванням України під владою польської шляхти, у поєднанні з іменниками – загальними назвами є однією з найпоширеніших етикетних форм номінацій адресата мовлення у сучасній українській політичній комунікації. Звертання **пане**, вжите у “чистому вигляді” (самостійно) або “з додаванням назви

посади, прізвища, закріпилося у офіційній сфері, розширивши діапазон свого використання з зовнішнього обігу на внутрішній” [3, с. 54];

2) найменування осіб за їх взаємовідносинами до інших осіб у мікроколективі (*колега, друже, одnodумці, товариство*):

12. *Дивно це слухати, шановний колего. Вчора ви не згадували олігархів, вчора ви нікого на смерть не посилали, а підняли свою руку, свій голос за схвалення проекту, який ми сьогодні розглядаємо.*

В українському політичному дискурсі поширеною є номінація адресата за його стосунками з іншими особами. До прагматичних особливостей цієї лексико-семантичної групи є умова певних суспільних стосунків у мікроколективі. Використання лексеми *колего* для офіційного звернення між комунікантами є дещо специфічним, оскільки позначає людей, які спільно виконують не просто якусь роботу, а пов'язану з інтелектуальною складовою. Вищезгадана лексема має сему позитивного ставлення мовця до адресата, що спричиняє до її активного вживання у переносному значенні як партійного способу номінації особи.

Також до цієї лексико-граматичної групи номінацій відносимо лексеми *товаришу, друже, товариство*. Найбільш описаною серед наведених номінацій є “лексема *товариш*, проте українці з такою ж функцією використовують і номінацію *друже* (у середовищі членів ОУН, інших національно-патріотичних організацій)” [3, с. 63–64]. Наведемо приклад, у якому мовець звертається з докором до тих *колег*, які порушили попередні домовленості щодо голосування. Мовець закликає своїх опонентів до конструктивної праці, використовуючи етикетну форму звернення *шановний* + іменник – загальна назва:

13. *Я звертаюсь до своїх колег, до тих, хто не голосує, шановні друзі, шановні одnodумці, давайте не сповідувати політку подвійних стандартів в цьому залі.*

Лексема *товариство* має збірне значення, що називає групу людей, пов'язану певною спільністю. В офіційній комунікації уживається як звертання у значенні *товариші*:

14. *Товариство, так не можна робити, так не можна працювати, ХХІ століття, тут перетворили цей парламент в цирк, перетворили фактично депутатів в паяців, які, я не знаю як хто, починають натискувати на кнопки по чужих терміналах;*

3) назви осіб за родом діяльності, посадою, політичними уподобаннями, належністю по певної партії (*Президент, Прем'єр-міністр, Голово, члени парламенту, депутат, регіонали, свободівці, комуністи*). Часто у мовленні використовують разом із етикетною формою звертання означення *шановний*:

15. *Шановні члени парламенту, на жаль, ми не почули від Прем'єр-міністра звіту за те, що він зробив разом з Президентом Януковичем за 2,5 останніх роки.*

Лексеми цієї великої групи є часто вживаними у політичній комунікації, зокрема при підкреслено офіційному звертанні у поєднанні з усталеними етикетними найменуваннями адресата мовлення.

Особливістю називання осіб в цій групі є те, що “вони переважно не мають форми жіночого роду (тобто і осіб жіночої статі називатимемо іменниками, що мають форму чоловічого роду)” [3, с. 64]. Так, мовець апелює до адресата чоловічої статі з докором за те, що той не дав можливості домовитися колезі – особі жіночої статі *депутату Геращенко*:

16. *Шкода, пане Голово, що ви не дали можливості домовитися депутату Геращенко, то дозвольте, я продовжу думку нашого колеги;*

4) називання осіб за ознакою їх належності до певної групи людей: за місцем проживання (перебування), етнічною належністю (*українські громадяни, жителі Сходу, уродженці Російської Федерації, донецькі*):

17. *І тому я звертаюся до українських громадян. Є відоме українське прислів'я: “Бачили очі, що купували, їжте, не подавіться”. Я звертаюся до громадян Сходу, до жителів Сходу, які голосували за регіоналів: ви хотіли оцих регіоналів, які вам будуть покращувати життя, от вам їхне покращання, вони роблять все те, що робили до цього три роки.*

У нижченаведеному прикладі номінація *донецькі* виконує функцію номінативно-ідентифікаційну, яку без контексту важко буде правильно визначити, а без позаконтекстуальної пресупозиції навіть зрозуміти:

18. *Я розумію, що, можливо, в донецьких, висуванцем яких ви є, головне – це домовленості, які, правда, дуже часто не тримають. Але у своїй діяльності Верховна Рада керується Законом про Регламент Верховної Ради;*

5) іменники – назви осіб, що містять їх абсолютну чи відносну (ситуаційно зумовлену) експресивну оцінку або характеристику (*горе-реформатори, розумнику, знавці, дорогий, люди добрі*):

19. *Я хочу спитати горе-реформаторів, а що робити тепер з нашою газотранспортною системою – на металобрухт пустити?*

Як вже зазначалось, докір є оцінним мовленнєвим актом. Мовець вже у самій номінації адресата мовлення може дати певну характеристику, оцінку моральних, психологічних або ділових якостей. Оцінка може бути абсолютною (постійні, загально визнані риси адресата) або ситуативно зумовленою. У акті докору, мовець частіше звертається до ситуативної оцінки, зумовленої певною життєвою ситуацією. Саме в очах конкретного мовця особа адресата мовлення набуває “певних ознак чи рис, які не можуть служити їй постійними характеристиками чи оцінками” [3, с. 68]. У наступному прикладі акту докору мовець, аби адресат правильно зрозумів контекст ужитої номінації, пояснює причину вжитої лексеми *дорогий*: як *коштовний* (пор.: цінний, дорогий подарунок) і як *любий друже* (значення цієї лексеми, в офіційному спілкуванні ужитої у звертанні). Таким чином, головним призначенням такої номінації є не найменування особи адресата, а її характеристика, ідентифікація:

20. *Дорогий, у всіх сенсах цього слова, Микола Янович! <...> виявилось, що Донецька область у перерахунку отримує вдсятеро більше, аніж кожен мешканець Чернівецької, Хмельницької або ж Львівської областей.*

Номінація адресата мовлення лексемою *люди добрі* є стилістично маркованою, характерною для розмовного стилю. Ця номінація може вживатись як звернення, заклик до навколишніх і передавати доброзичливе, співчутливе ставлення мовця:

21. *Тому, люди добрі, учіться і робіть висновки, і моя вам порада: ніколи не голосуйте за вовків в овечих шкурах. А ці вовки – це регіонали, це комуністи і це тушки;*

6) назви осіб за гендерною належністю (*хлопці, чоловіки, жінки*). Ця група номінацій відносно нова для сучасного українського політичного дискурсу. Можливими причинами, які зміцнюють активне вживання лексем *чоловіки* і *жінки* у звертанні, є здатність не нести на собі соціального відбитку та їх стилістична нейтральність. Такі слова є збірними, оскільки позначають сукупність осіб певної статі або належність людини до цієї статі. Лексема *хлопці* є не просто називанням особи адресата мовлення за ознакою статі, а ще доповнює віковою характеристикою. Так, варіанти цієї лексеми можуть “використовуватись в мовленні українців не лише для спілкування дорослої особи з незнайомим, молодшим від нього за віком, але й може бути використана для номінації адресатів мовлення (переважно у множині) при спілкуванні дорослих чоловіків” [3, с. 57]. Так, у наступному прикладі мовець звертається до своїх колег з докором стосовно неякісної роботи і безвідповідального ставлення до своїх депутатських обов’язків:

22. *Це голосування означає тільки одне, я хочу звернутися до колег з Партії регіонів, хлопці, треба ходити на роботу, а не протирати штани десь в інших місцях, треба відпрацьовувати ті податки, які сплачують прості українські громадяни, які вас тут утримують.*

Проведений аналіз лексико-семантичних груп номінацій адресата у мовленнєвій стратегії докору дає змогу зробити **висновок** про розгалужену і динамічну систему способів називання в сучасному українському політичному дискурсі. Найбільш активно українські політики використовують для номінації адресата в мовленнєвому акті докору особові займенники *ви, ти*, рідше *ми*, власні назви осіб та загальні номінації. Іменники загальної номінації становлять велику групу назв: усталені в українському суспільстві етикетні найменування

адресата (*панове, товаришу*); найменування осіб за їх взаємовідносинами у мікроколективі (*колего, друже, одnodумці, товариство*); назви осіб за родом діяльності, посадою, політичними уподобаннями, належністю до певної партії (*Прем'єр-міністр, Голово, члени парламенту, депутат, регіонали, свободівці, комуністи*); називання осіб за ознакою їх належності до певної групи людей за місцем проживання або етнічною належністю (*жителі Сходу, донецькі, українські громадяни*); назви осіб, що містять абсолютну чи відносну експресивну оцінку або характеристику (*горе-реформатори, дорогий, люди добрі*); назви осіб за гендерною ознакою (*хлопці, чоловіки, жінки*). У мовленнєвому акті докору вибір способу номінації адресата зумовлений комунікативним наміром мовця та специфічними характеристиками комунікації сучасного українського політичного дискурсу.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы / Н. Д. Арутюнова. – 3-е изд., стер. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 383 с.
2. Гловинская М. Я. Семантика глаголов речи с точки зрения теории речевых актов [Текст] / М. Я. Гловинская // Русский язык в его функционировании: коммуникативно-прагматический аспект. – М. : Наука, 1993. – С. 158–218.
3. Скаб М. С. Прагматика апеляції в українській мові [Текст] / М. С. Скаб. – Чернівці : Рута, 2003. – 80 с.
4. Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса : монография / Е. И. Шейгал. – М. ; Волгоград : Перемена, 2004. – 326 с.

Джерела ілюстративного матеріалу

1. Стенограми пленарних засідань першої сесії Верховної Ради України сьомого скликання (грудень 2012 – січень 2013 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://static.rada.gov.ua/zakon/new/STENOGR/index.htm>. – Назва з екрана.